

O‘ZBEK TILIDA ILOVALI QURILMALARNING SINTAKTIK SHAKLLANISHIDA ZIDLOV BOG‘LOVCHILARNING O‘RNI

*A.G‘afforov,
SamDU dotsenti*

Annotasiya. Ushbu maqolada teng bog‘lovchili ilova qurilmalarning sintaktik derivasiyasi tamoyillari talqin etilgan. Bunda zidlov bog‘lovchilarning ilova qurilmalar sintaktik derivasiyasi operatorlari vazifasida qo‘llanilishini ko‘ramiz. Maqolada mazkur bog‘lovchilarning davomli ohang tinimidan so‘nggi jumla boshida kelib, bu jumlaning yetakchi gaplarda aytilgan fikr ilovasi tarzida shakllanishi uchun semantik va sintaktik jihatlardan asos bo‘la olishi e‘tiborga olindi.

Kalit so‘zlar: ilova qurilmalar, Hosila struktura, teng bog‘lovchilar, zidlov bog‘lovchilar, yetakchi gap, operator, sintaktik derivasiya, ohang, operandlar. Ilova qurilmalarning sintaktik derivasiyasini o‘rganishda eng avval ularning shakllanishi uchun qanday sintaktik vaziyat sabab bo‘lishiga ahamiyat bermoq lozim. Sintaktik shakllar, o‘z navbatida, bevosita til bilan nutqning birligi va qarama-qarshiligi qonuniyati bilan bog‘liq. Negaki, til materiallari kishi tafakkurida nutq uchun mo‘ljallanishi xali bu ularning nutqda faol qo‘llanishi degan gap emas. Shuning uchun ham tilning har qanday belgisi ham nutqda konkret qo‘llanilmagunicha virtualdir.

Til belgilarining nutqqa ko‘chirilishi, shubhasiz, ma‘lum bir nutqiy sathni talab etadi. Shunga ko‘ra, har bir so‘zning konkret ma‘nosi jumla tarkibida o‘z ifodasini topadi.

Jumla yoki gapning har qanday ko‘rinishi ham nafaqat alohida olingan biror so‘zning, balki til belgilari uyushgan holda anglatayotgan umumiy mazmunning ifoda etilishini taminlovchi sintaktik shakllar sanaladi.

Ammo sintaktik shakllar turli xil ko‘rinishlarni taqozo etadi. Aynan ana shu narsa sintaktik derivasiya uchun asos bo‘ladi va bir paytning o‘zida semantik

hamda sintaktik munosabatlar o'lovning me'yorini belgilab beradi. Boshqacha aytganda, nutqimizda beriladigan xabar salmog'ining har biri o'ziga xos sintaktik shakllar orqali ifodalanadi. Ilova qurilmalarni sintaktik shakllarning alohida bir turi sifatida o'rganar ekanmiz, ularning ham, o'z navbatida, turli xil yo'l va usullar bilan vujudga kelishini ko'ramiz.

Ilova qurilmalarning sintaktik shakllanishda har xil teng bog'lovchilar qatnashishi mumkin. Lekin bu bog'lovchilarning ma'no va grammatik funksiyalari bir xil emas. Masalan, ularning ayrimlari biriktiruv funksiyasini bajarsa, ayrimlari zidlov funksiyasini bajaradi. Shunga ko'ra, zidlov funksiyasini bajaruvchi bog'lovchilar bilan shakllanuvchi ilova qurilmalarning sintaktik derivasiyasi xususida fikr bildiramiz.

Ilova qurilmalar davomli ohang tinimidan so'ng zidlov bog'lovchilari ta'sirida ham sintaktik shakllanishi mumkin. Bu xildagi hosila strukturalarning umumiy grammatik ko'rinishi, biriktiruv bog'lovchili hosila strukturalar singari, bog'langan qo'shma gap nusxasida bo'ladi. Shuning uchun tilshunoslik adabiyotlarida bunday strukturalarni zidlov bog'lovchili bog'langan qo'shma gaplar jumlasiga kiritilmoqda. Unga ko'ra ammo, lekin, biroq, kabi bog'lovchilardan oldin qo'yilgan nuqta yozuvchining ixtiyori bilan bog'lik xodisadir (stilistik printsip). Gaplarni esa bir-biridan ajratib bo'lmaydi, ular o'z mazmuni bilan biri ikkinchisining tarkibiy qismiga aylanadi va yaxlit holda zidlik, ayirish yo biriktiruv munosabatini ifodalaydi.

Demak, bunday gaplarning qo'shma gap ekanini asoslashda bog'lovchi muhim belgi bo'lib qoladi.

Fikrimizcha, gap va uning sintaktik tasarrufi haqidagi bilim va ko'nikmalarimiz qo'shma gapni bu tarzda tasavvur etishga monelik qiladi. Ikkinchidan, bog'lovchi vositalarning davomli (nuqta, undov yoki so'roq belgilaridan so'ng) ohang tinimidan keyin gap boshida kelishi yozuvchining (so'zlovchining) ixtiyori bilan, uning so'zlashuv uslubi bilan bog'lik. Ammo bu bog'liklik yozuvchi nimani xohlasa, o'shani bo'rttiraveradi, degan gap emas. Chunki yozuvchi ham, so'zlovchi ham har doim til tashqi muhiti qurshovida

bo'ladi va ana shu muhit talabiga hamohang tarzda nutqning ba'zi bir elementlari alohida bo'rttiriladi va, natijada, gapning ta'sirchanligi ham oshiriladi. Ana shuning uchun ham ilova va parsellyativ qurilmalarning tadqiqi ekspressiv yoki uslubiy sintaksisning asosiy vazifalaridan biridir.

Yuqoridagilardan tashqari, qo'shma gapning tarkibiy qismlari ketma-ketlikni yoki galma-gallikni ifodalar ekan, biri ikkinchisidan davomli ohang tinimi bilan ajratilmaydi. Aks holda, ketma-ketlik, galma-gallik munosabatlari o'z qiymatini yo'qotadi. Ilova qurilmalar esa asosiy gapdan har doim davomli ohang tinimi bilan ajratiladi. Masalan:

1.- Xudo davlatingga baraka bersin. Chiqar ukangni aravaga. Lekin o'zing piyoda ketasan, ot urinib qolgan (X.To'xtaboev. Qasoskorning oltin boshi, 26).

2. Shuning uchun ham biz o'g'limizning otini Botirali qo'ydik. Ammo umri o'xshamasin (H. G'ulom. Mash'al, 363).

Keltirilgan misollarning birinchisida ilova qurilma tarzida bog'lovchisiz qo'shma gap kelayotganligini ko'ramiz. Uning qo'shma gap sifatida sintaktik shakllanishi, albatta, ohang bilan uzviy bog'liqdir. Biroq ilova qurilma deb tasavvur etilganda, derivasiya vositasi sifatida eng avval **lekin** bog'lovchisi ko'zga tashlanadi. Aynan ana shu so'z uni ham semantik, ham sintaktik jihatdan yetakchi Ganning ilovasiga aylantirmoqda.

Ikkinchi misolda berilayotgan ilova qurilma esa oldingisidan birmuncha farq qilgandek ko'rinadi. Birinchidan, ayni paytda ilova qurilma sodda gap shaklida kelmoqda. Ikkinchidan, sintaktik derivasiya operatori vazifasida **ammo** so'zi qatnashmoqda. Biroq ko'rsatilgan tafovutlarning har ikkalasi ham ilova qurilmaning umumiy mazmuniga ta'siri yo'q. Chunki, sintaktik hajmning katta yoki kichikligidan qat'i nazar, ular umumiy derivasion qoidaga muvofiq shakllangan. Derivashya operatorlarining mazmuni va sintaktik salmog'i ham tengdir.

Shuni ham aytish kerakki, tarkibida zidlov bog'lovchilari ishtirok etadigan ilova qurilmalarning sintaktik shakllanishida ham ikkinchi darajali derivasiya operatori sifatida ohang ishtirok etadi. Shuning uchun ilova qurilmalar sintaktik

derivasiyasining belgili operatori - zidlov bog'lovchisi jumlaning boshqa komponentlariga nisbatan kuchlirok ohangda aytiladi.

Zidlov bog'lovchili ilova qurilmalarning sintaktik shakllanishida ham semantik asos yetakchi gapning biror bo'lagi bo'ladi. Chunki ilova qurilma ana shu bo'lak ifoda etayotgan ma'noning qandaydir bir jihatini to'ldirib yoki izohlab keladi. Bunda hosila strukturaning shakli har doim ham qo'shma gap qolipida kelavermaydi:

1.- Bir so'z aytolmayman, sarkarda. Ammo bu sirni ochmaguncha qo'ymayman (Mirmuxsin. Temur Malik, 149).

2.Bu g'oyat xatarli ish. Ammo biz ko'rqmaymiz (H. G'ulom. Mash'al, 128).

3.Oraga bir oz jimlik cho'kdi. Ammo bu sukunat qiz qalbini tinchitish o'rniga battar dukillatdi (H. G'ulom. Mash'al, 55).

Berilgan misollarning birinchisi mustaqil sodda gaplar tarzida, so'ngi ikkitasi esa qo'shma gap qolipida kelayotganligini ko'ramiz. Lekin har uchala misolda ham ilova qurilmalarning yetakchi gaplar bilan bog'lanish tartiblari bir xil. Boshqacha aytganda, ilova qurilmalar yetakchi gaplarning biror bo'lagini izohlash maqsadida yuzaga kelgan. Birinchi misolda ilova qurilma yetakchi gapda to'ldiruvchi vazifasidagi, ikkinchi misolda kesim vazifasidagi va uchinchi misolda ega vazifasidagi so'zlarning ma'no jihatlarini to'ldirish, izohlash uchun xizmat qilmoqda.

Zidlov bog'lovchilari ilova qurilmalar tarkibida juft holda qo'llanishi ham mumkin. Lekin bunday vaziyatda ilova qurilmalarning sintaktik derivasiyasi uchun ular bir butun tarzdagi yaxlit operator hisoblanadi:

G'isht kerakmas, semon poydevorning ustiga paxsa ursa juda antiqa chiqadi. Ammo lekin, hamma o'z devorini o'zi uradi (S.Ahmad. Ufq, 49).

Ko'rinadiki, yetakchi gapdan so'nggi davomli ohang tinimidan keyin shakllangan ilova qurilmaning tarkibida zidlov bog'lovchilari juft holda qo'llanilmoqda. Ayrim manbalarda zidlov bog'lovchilarining bu tahlit juft qo'llanishida zidlik ma'nosi keskinroq va kuchliroq bo'lishi va ikkinchi

komponentning ma'nosi ta'kidlab kuchaytirilishi xususida fikr bildiriladi. Masalan, *S.Solixo'jaeva ana shunday mulohaza yuritadi.*

Albatta, *S.Solixo'jaeva* zidlov bog'lovchilarining davomsiz ohang tinimidan keyin bog'langan qo'shma gapning ikkinchi komponenti tarkibida qo'llanilishini tekshirish natijasida bunday xulosaga kelgan. Lekin bizningcha, zidlov bog'lovchilari, qanday gap tarkibida kelishidan qat'i nazar, ma'noni kuchaytirish uchun ataylab juft holda qo'llanilmaydi. Chunki ma'no kuchaytirilishi zidlov bog'lovchilarining har birida ham seziladi.

Ularning juft tarzda ishlatilishi, birinchidan, so'zlovchining nutqiy ko'nikmasi va uslubi bilan bog'liq bo'lsa, ikkinchidan, uning qaysi sheva (lahja) vakili ekanligi bilan ham aloqadordir. Masalan, zidlov bog'lovchilarining ammo lekin tarzida juft qo'llanilishi ko'proq Farg'ona vodiysida kuzatiladi. Lekin qanday bo'lishidan qat'i nazar, juft holda kelgan zidlov bog'lovchilarining har ikkalasi ham bir xil sintaktik vazifa bajaradi. Shuning uchun ularni sintaktik derivasiyaning operatori sifatida yaxlitligicha, bir butun tarzda o'rganamiz. Darhaqiqat, ularning har ikkalasi ham funktsiyasi va mazmuniga ko'ra bir xil kuchga ega va qo'shma gap tarkibida ham, ilova qurilma tarkibida ham bir xil vazifalarni bajaradi. Shu bois ilova qurilma tarkibidan bu bog'lovchilarning birini olib tashlaganimizda ham, ikkinchisi jumlaning sintaktik shakllanishini to'liq boshqara oladi va gapdagi ekspressivlik belgi-xususiyatni saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov G'.A. Qo'shma gap sintatsisi.-Toshkent: Fan, 1983.
2. Aleksandrova O.V. Problemi ekspressivnogo sintaksisa. - M, 1964. - S.63-76.
3. Muxtorov J.Hozirgi o'zbek tilida bog'lovchilar.Nomzodlik dissertasiyasi.- Samarqand:1953, 14-b.
4. Solixo'jaeva S. Bog'langan qo'shma gaplar//O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent, 1992, 181-bet.
5. Turniyozova K.A., Nusharov M.M., Turniyozov N.Q.\ O'zbek tili struktur-funksional sintaksisi asoslari. - Samarqand, 1993, 122-6.

6. Shomaqsudov A., Rasulov I., Ko'ng'urov R., Rustamov H - O'zbek tili stilistikasi. - Toshkent, 1963, 204-bet.

7. Turniyozov, N. K., & Turniyozov, B. Turniyozova Sh. Uzbek language derivation syntax. "Navruz" publishing house, -Tashkent: 2011.

8. Turniyazov, B. N. (2008). Derivation of complex syntactic constructions with equal components in Present day Uzbek language. Samarkand, Uzbekistan.

9. Турниязова, Ш. (2022). Матн деривациясида инкор ва тасдиқ сўзларнинг ўрни. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlar: xorijiy tajribalar, istiqbolli izlanishlar va tillarni o'qitishning innovatsion usullari, (1), 81-83.

Nigmatovna, T. S. (2022). TEXT IS A HIGH-LEVEL SYNTACTIC UNIT. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10(5), 263-269.